

JANA MACHAČOVÁ-JIŘÍ MATĚJČEK

A CSEH TÁRSADALOMTÖRTÉNETI KUTATÁS
FŐBB EREDMÉNYEI.
SZAKIRODALMI ÁTTEKINTÉS
AZ 1781-1918 KÖZÖTTI KORSZAKRÓL

(Részlet a szerzők kéziratából)

Történeti demográfiai folyamatok

A 19. század második felében lezajló társadalmi változások egyik lényeges eleme és feltétele volt a csehországi *urbanizáció*, mely a század utolsó negyedében bontakozott ki a legerőteljesebben. Kutatása 1945 után indult meg, majd az 1970-es években folytatódott, és újabban ismét fellendült.¹ A csehországi urbanizációról P. Horská írt alapvető történeti tanulmányt.² A városiasodás folyamatát az iparosodással, Csehország foglalkozási összetételének változásával és a munkaerővándorlással hozta összefüggésbe, meghatározva az urbanizáció néhány fontos sajátosságát. Foglalkozott továbbá népesedési jelenségekkel, különösen a termékenység csökkenésével a városokban a 19. század végén. Egy másik tanulmányában a szerző az urbanizáció hatását vizsgálta a házasságkötési korra és a családi állapotra, s más műveihez hasonlóan számos további megfigyeléssel és javaslattal gazdagította Csehország társadalmi és népesedési fejlődésének ismeretét.³

J. Musil és Z. Ryšavý rövid, de magvas írása az 1980-as évek elején alapvető téziseket és összefoglaló számsorokat közölt a csehországi urbanizáció menetéről.⁴

A városiasodás is kitért L. Nesládková-Čermáková tanulmánya, amely tömören összefoglalta az ipari és a népesedési fejlődésről folytatott korábbi kutatások eredményeit.⁵

Az urbanizációra vonatkozó legtöbb számadatot és a legfontosabb téziseket Andrlé-Srb-Martínek szerzőhármias áttekintése tartalmazza, amely Csehszlovákia egész mai területét vizsgálja 1869-től kezdődően.⁶

Az említett munkák az urbanizáció megannyi aspektusát, társadalmi és gazdasági összefüggését történeti oldalról ragadták meg, míg más szerzők történeti-földrajzi megközelítésben foglalkoztak az urbanizációval és a városfejlődéssel.⁷ További művek születtek a városok demográfiai jellemzőiről, a településhálózat kialakulásáról, a földrajzi fekvés hatásairól vagy az iparosodás szerepéről az urbanizáció tempójában, a lakosság-szám dinamikájáról és egyes régiók városairól.⁸ Számos vizsgálat folyt a lakosságkoncentráció folyamatairól, az urbanizáció regionális különbségeiről vagy a falvak várossá való átalakulásáról. E művek alkotói többnyire demográfusok és földrajztudósok.⁹ Érdekes tanulmányt publikált H. Dobrá arról a változásról, melynek során egy város környéki falu iparvárosi elővárossá alakult át. Mindmáig nem rendelkezünk azonban az urbanizáció rendszeres és részletes, történeti szempontú feldolgozásával.

A városiasodással és az iparosodással szorosan összefügg a *migráció* kérdésköre. Különösen a 19. század második felében túlsúlyba került az ipari területek és a városok felé irányuló munkaerővándorlás, de egyidejűleg folyt a kivándorlás a fejlettebb országok-

ba is, főleg az USA-ba és Németországba. A migráció témaköréről B. Pitronová írt alapvető tanulmányt.¹⁰ Ebben áttekintést ad a belső és külső migrációról a következő szempontok alapján: a migránsok száma, a főbb irányok és periódusok, a vándorlás célja, motivációja, okai és következményei – összefüggésben a gazdasági és populációs fejlődéssel. Ugyanakkor nem szól a belső migráció közelebbi irányairól, az ipari körzetek teljes migrációs rendszeréről és hátszágáról. Az utóbbi vizsgálatokat később még említendő rész tanulmányok végezték el, részletesen leírva az ostravai területet. Ezen kívül P. Horská egyik dolgozata felvázolta a migrációs irányokat és rendszereket Csehország több vidékén, s egyúttal elemezte az egyes társadalmi csoportok reprodukciós magatartását.¹¹

Pitronová tanulmánya részben kapcsolódik Šindelář művéhez, amely az emigráció motívumait, feltételeit és helyzetét világítja meg, továbbá Mastný statisztikai adataihoz.¹²

A külső migrációval foglalkozó rész tanulmányokat három csoportba lehet sorolni: az amerikai kivándorlás kutatása,¹³ a migráció motívumait feltáró művek és a regionális kivándorlási vizsgálatok. F. Kutnar terjedelmes monográfiát szentelt az 1850-es években meginduló első emigrációs hullámnak.¹⁴ A migrációs motívumokról szóló irodalmat egy 1983-as írásunkban értékeltük.¹⁵ Egyelőre kevésbé ismert a preindusztriális migráció.¹⁶ A regionális kivándorlás kutatásában területi aránytalanságok mutatkoznak, kevés munka született, a szerzők eltérő szempontokat követnek; általában a külső migráció kevés figyelmet kapott, e fontos folyamat részletes feldolgozása mindmáig hiányzik. Önálló monográfia tárgyalja viszont a galíciai munkavállalók bevándorlását az ostravai ipari területre.¹⁷

A belső munkaerővándorlást szinte kivétel nélkül érintik azok a művek, melyek a munkásosztály kialakulásával és összetételével foglalkoznak. A háború utáni első publikációk a belső migrációt összességében ragadták meg, a munkaerővándorlásról főleg Morvaország kapcsán szóltak.¹⁸ A munkások migrációját csak néhányan tették önálló vizsgálat tárgyává, ismereteink az ostravai területre és Észak-Morvaországra korlátozódnak. Ezek a kutatók felderítették a térségben dolgozó bányászok és kohászok származási helyét, a bevándorlás idejét, a migráció és az egyéb gazdasági-társadalmi jelenségek összefüggését, s egyes esetekben a migránsok demográfiai jellemzőit.¹⁹ Az ostravai területre irányuló migrációról a kutatás már eljutott a szintézisig, s összehasonlítást is végeztek a Šumperk környéki észak-morva textilvidékkel.²⁰ Ugyanakkor a textilmunkások bevándorlásáról egyelőre csak részadatokkal rendelkezünk.²¹

Az urbanizáció és a migráció témaköre még sok tanulmányozást igényel, hogy az egyedi megfigyelésektől és aspektusoktól, illetve az eddigi globális megállapításoktól eljuthassunk a részletes és rendszeres tudásanyagig s a megalapozott következtetéseikig.

A történészek és a demográfusok, részben a földrajztudósok és a közgazdászok nagy figyelmet fordítottak Csehország 19. századi *populációs fejlődésére*. Az irodalom hatalmas mennyisége miatt ismertetésünk csak a legfontosabb címekre korlátozódik, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a társadalmi fejlődéshez. Mivel a szerteágazó témakör számos más tudományterülettel érintkezik, az alaposabb tájékozódásért a felsorolt bibliográfiákhoz utaljuk az olvasót.²²

A népesség történeti kutatása kezdettől fogva szorosan összefonódott a társadalomtörténeti vizsgálatokkal. Az első művek az 1950-es évek végén keletkeztek, a sort V. Srb és M. Kučera tanulmánya nyitotta meg a csehországi népességnövekedés általános vonásairól.²³ A szerzők a gazdasági és a populációs fejlődés viszonyáról szólna, elemezték

az alapvető demográfiai mutatókat, a kivándorlást, a reprodukciós rendszer változását 1900 körül, amely a születéskorlátozásban és a halálozások csökkenésében nyilvánult meg, foglalkoztak továbbá Csehország társadalmi összetételével, ennek változásaival, valamint a lakosság összlétszámának alakulásával.

Egy következő dolgozat jelezte, hogy korántsem egyszerű és közvetlen az összefüggés a születések me a termékenység és a gazdasági helyzet vagy a termelés ágazati struktúrája között.²⁴

Z. Vávra az úgynevezett tiszta reprodukciós mértéket, a halálozások és a lakosság természetes növekedésének alakulását vizsgálta, s óva intett a népesedési fejlődés összefüggéseinek leegyszerűsítésétől. Írását később kibővítette, és önálló publikációként is kiadta.²⁵ Értekezése csak a 19. század utolsó negyedét és a 20. század elejét öleli fel.

Štriteský tanulmányában rövid fejtegetés olvasható a halálozások okairól. Másokkal szemben sommásan azt állítja, hogy a 19. század második felében a „pauperizáció” vezetett a születéskorlátozáshoz.²⁶

1965-ben jelent meg L. Kárníková terjedelmes, monografikus összefoglalása.²⁷ A szerző mindenekelőtt a regionális különbségeket mutatta ki a lakosságszám növekedésében, továbbá az egész reprodukciós rendszer hosszútávú változásait. A könyv értékeli a belső migrációs rendszereket is.

Bohác korábbi kutatásait folytatta a 19. századi csehországi termékenységről P. Horská.²⁸ Ebben az írásában egyetlen községre koncentrálna a 17. századig nyúlt vissza, s az eredményeket egybevetette a francia vizsgálatokkal; az összehasonlítás azonos állapotról tanúskodott: a születéskorlátozás hiányáról.

A későbbi áttekintések főleg a hosszútávú populációs tendenciákat rajzolták fel vagy összehasonlították a csehországi adatokat az egyetemes népesedési folyamatokkal.²⁹

Ezzel egyidőben kibontakozott az egyes demográfiai mutatók vizsgálata, amely elmélyítette ismereteinket az általános fejlődésről. A figyelem középpontjába a termékenység változásai kerültek, melyek megegyeztek az európai tendenciákkal.³⁰ L. Fialová viszont leírta a termékenység városi és vidéki különbségeit, valamint a házassági adatokkal való összefüggését.³¹ Elemzés készült a házasságon kívüli születésekről.³² Számos tanulmány látott napvilágot a halálozásokról; a szintetikus törekvéseken kívül az érdeklődés a halálozás nemek és életkor szerinti eltéréseire összpontosult, de megállapították például az időjárás és az évszakok jelentőségét a halálozások alakulásában.³³ Nem került el a kutatók figyelmét a történeti demográfia módszertana és technikája sem, megjelent továbbá egy tankönyv.³⁴ Sok művet szenteltek a regionális népesedési fejlődés általános és részkérdéseinek.³⁵ A városi népességnövekedés irodalmából J. Lánik és Z. Láznička összegzéseit kell kiemelni; J. Lánik tisztázta még a születésszám jellemzőit a cseh városokban.³⁶ Több dolgozat foglalkozott a prágai és a pilseni populációval s néhány kisebb várossal és községgel.³⁷ M. Vojtíšková a halálozások társadalmi különbségeit kísérte nyomon az egyik cseh városban.³⁸

B. Pitronová írása a termékenység tanulmányozását segítette elő az iparvidékeken.³⁹ A szerző a szénmedencék lakosságának korösszetételét derítette fel a 19. század utolsó negyedében és a 20. század elején, valamint a nemek közötti arány módosulását ugyanabban az időszakban. A szénbányászati és a vasipari övezetek népesedési fejlődéséről egy szerzői kollektíva adott áttekintést.⁴⁰

Az egyéb demográfiai publikációk Ostraván kívül kevésbé érintik a széntermelés más körzeteit. Elegendő részletkutatás hiányában az iparvidéki monográfia csak egy általános összefoglalást közöl a könnyűipari és a mezőgazdasági területekről.⁴¹

B. Pitronová további tanulmányai előmunkálatként szolgáltak az ostravai iparvidék népességének megismeréséhez. Egyik művében a lakosság szám hosszútávú községsoros adatait feldolgozta egy nagyobb térségre, s így tudta összehasonlítani az ostravai területet tágabb környezetével.⁴² Egy másik dolgozata az ostravai iparvidék kialakulását vizsgálja a lakosság szám községsoros és egyéb demográfiai mutatók kerületi adatai alapján.⁴³ Ezt a megközelítést egyébként más korszakokra és egyes községekre is alkalmazta.

Az Ostrava környéki népesedési fejlődést sokoldalúan tanulmányozták az ostravai Pedagógiai Kar munkatársai.⁴⁴ Az első világháborúig nyúló kutatásaikban kétféle módszert követtek: az alapvető demográfiai mutatókkal nagyobb földrajzi egységeket vettek szemügyre, legénységi összeírások és egyházi anyakönyvek alapján pedig térben és időben körülhatárolt mintákkal folytattak mikroelemzéseket.⁴⁵ Eredményeik egy részét monografikus formában tették közzé, ezen kívül a nehézipar ostravai körzetét összehasonlították a Jeseníky hegység hagyományos textilipari és a Beszkidek hagyományos vasipari övezeteivel.⁴⁶ Az ostravai területtel természetesen más kutatóhelyeken is foglalkoztak. Egy dolgozat például az I. világháború időszakának sajátosságaira hívta fel a figyelmet.⁴⁷ Mások a térség háttérjének népességnövekedését, megint mások a munkástelepek vagy egyes üzemek településeinek történetét dolgozták fel.⁴⁸ E szerzők többsége a népességen kívül kitér a társadalmi összetétel, a migráció stb. kérdéseire is. Az ostravai terület népesedési fejlődéséről tehát viszonylag egységes feltáró munka folyik, amely egyúttal a legátfogóbb regionális kutatás Csehszlovákiában.

A szénbányászat és a vasipar csehországi övezeteiről B. Pitronová készített demográfiai összefoglalót.⁴⁹ Aránylag részletesen ismeretesek továbbá az észak-morvaországi Jeseníky-hegység textilipari körzetének populációs viszonyai.⁵⁰ Ugyanakkor szinte teljesen feltáratlanok az egyéb textilkörzetek, melyek pedig rendkívül jelentős szerepet játszottak a csehországi társadalmi és népesség történetében, s hasonlóképpen hiányzik az alapos vizsgálat a mezőgazdasági és a hegyvidéki régiókról. Az utóbbiakról csak az ipari fejlődés kapcsán foglalkoznak egyes tanulmányok.⁵¹

Összességében a csehországi populáció irodalma igen kiterjedt a vizsgált időszakban. Léteznek általános összefoglalások és kurrens áttekinthető tanulmányok az egyes demográfiai mutatók alakulásáról, a következtetések levonása azonban még a jövő feladata. A városok és a községek népességnövekedésének vizsgálatában mindeddig viszonylag kevés részletkutatás történt, és egyelőre nem rendelkezünk ezek eredményeinek szintézisével. A regionális munkálatok terén a textilipari és a mezőgazdasági övezetek alapos feldolgozása még várat magára. A részletes összehasonlításhoz az ostravai területéről már kellő mennyiségű anyag halmozódott fel, amelyet azonban jószerivel nincs mivel párba állítani, mert másutt inkább csak egyes problémákat dolgoztak ki.

(Fordította: Benedek Gábor)

JEGYZETEK

1. Z. Láznička, Moravská města. Brno 1948; J. Mrkos, Hospodářská dynamika země Moravskoslezské v zrcadle jejího populačního vývoje a fluktuace obyvatelstva 1790-1930. Brno 1948.
2. P. Horská, Urbanizace v českých zemích v letech 1879-1914. Československý časopis historický 1979, p. 704-729.

3. Uč. Urbanizační vlna v českých zemích na přelomu 19. 20. století a některé aspekty vývoje rodiny. In: Sborník k dějinám 19. a 20. století. 2, Praha, ÚČSSR 1974, p. 87-125. Vě. még: Uč. K otázce sociálního vývoje Českých zemí na přelomu 19. 20. století. In: Sborník historický, 29, Praha, p. 119-178.
4. J. Musil-Z. Ryšavý, Urbanizace na území ČSR v období 1850-1980. Demografie, 1982, p. 221-230.
5. L. Nesládková-Čermáková, K problematice historiografického studia kapitalistické industrializace, demografické revoluce a urbanizace. In: Sborník prací Pedagogické fakulty v Ostravě (a továbbiakban SPPFO), C-17, Praha 1980, p. 45-55.
6. A. Andrlé-V. Srb-J. Martinek, Vývoj československých měst 1869-1980. Praha Terplan 1986.
7. P. Bělina, Česká města v 18. století a osvícenské reformy. Praha 1985; L. Kobylková, Česká města v období formování kapitalistické společnosti ve srovnání se zeměmi „klasické cesty“ ke kapitalismu. In: Hospodářské dějiny - Economic History (a továbbiakban HD - ED) 7, 1981, p. 83-97.
8. M. Hampel, Vývoj hlavních prostorů koncentrace obyvatelstva ČSR v letech 1869-1970. Demografie, 1981, p. 317-325; J. Srb, Hustota obyvatelstva ČSSR podle okresů 1869 az 1976. Demografie, 1979, p. 174-178; A. Haas, Velikost lidských sídel v Budějovickém kraji v letech 1654 az 1910. In: Jihočeský sborník historický (a továbbiakban JSH), 27, 1958, p. 37-47, 90-97.
9. J. Musil-Z. Ryšavý, Vývoj regionálních procesů v českých zemích v období 1869-1980. Demografie, 1983, p. 193-202; Z. Tarabová, Změny v rozmístění obyvatelstva v okolí Brna v období 1869-1980. In: Sborník prací, 6, Geografický ústav ČSAV Brno 1984, p. 240-244; V. Kovářová, K procesu koncentrace obyvatelstva na Ostravsku (1869-1930). Slezský sborník (a továbbiakban Slsb), 1976, p. 285-293; A. Andrlé, Vývoj československých měst 1869-1970. Geografický časopis, 1978, p. 126-149; J. Láník, The Development of Czech Towns in the 1830's to 1850's. HD-EH, 15, 1986, p. 377-410; Z. Ryšavý-J. Link, Vliv polohy měst v sídelní sítí českých zemí na jejich vývoj. Informácie Slovenskej demografickej a štatistickej spoločnosti, 1975, c. 4, p. 17-51; J. Janák, Jižní příměstská oblast Brna za průmyslové revoluce. Vlastivědný věstník moravský, 1984, p. 352-354; J. Musil, Vývoj hierarchie českých měst. In: Acta Universitatis Carolinae, 1980 - Geographica 15, Supplementum, p. 125-132; H. Dobrá, Přeměna Doudlevec z vesnice na předměstí průmyslové Plzně (1800-1910), Český lid (a továbbiakban ČL), 1982, p. 87-92.
10. B. Pitronová, Migrace a populační vývoj českých zemí v období kapitalismu (do vzniku samostatného Československa), Slsb, 1975, p. 12-20.
11. P. Horská, Statistiques autrichiennes de la fin du 19^e siècle: source pour l'étude réciproque de l'évolution sociale et démographique. Historická demografie (a továbbiakban HD), 7, 1973, p. 99-135.
12. P. Šindelář, Kořeny a povaha českého vystěholectví za kapitalismu. In: Začiatky českej a slovenskej emigrácie do USA. Bratislava 1970. p. 13-48; V. Mastný, Statistika vystěholectví českého proletariátu do Spojených států. Demografie 1962, p. 204-211.
13. Pěldául J. Langer, Slovenská imigrace v USA koncem 19. století. Slovanský přehled 1966, p. 14-19; R. Zuber, Vystěholectví z Jesenícka do Ameriky v polovici 19. století. In: Severní Morava, 17, 1969, p. 19-22; E. Cironisová, Vystěholectví z Pelhřimovska v letech 1850-1914. In: JSH, 50, 1981, p. 171-181.
14. F. Kutnar, Počátky hromadného vystěholectví z Čech v období absolutismu. Rozpravy ČSAV, řada společenských věd, ročník 74, sešit 14. Praha 1964.
15. J. Matějček, Literatura ke studiu motivací v období kapitalistické industrializace českých zemí. In: HD, 8, 1983, p. 97-111.
16. B. Pitronová, Emigrace slezských poddaných do Uher v první polovině 19. století. Slsb. 1961, p. 174-188; E. Štěrčíková, Česká emigrace do Pruského Slezska v 18. století. Slsb. 1968, p. 60-71; E. Čáňová, Prameny k vývoji migrací v Čechách (17. a 18. století). In: HD, 10, 1986, p. 145-160.
17. B. Pitronová, Haličské migrace na Ostravsko. Opava, Slezský ústav ČSAV, 1979.
18. J. Mrkos, Pohyb obyvatelstva za zaměstnáním do hlavních středisek práce v zemi Moravskoslezské. Brno 1948.
19. M. Myska, Migranti z Haliče a jejich podíl na vytváření dělnické třídy v uhelném průmyslu Moravské Ostravy v druhé polovině 19. století. In: Ostrava. Sborník k dějinám a výstavbě města (a továbbiakban Ostrava), 4, Ostrava 1967, p. 147-181; B. Pitronová, Podíl migrací na demografickém vývoji ostravské průmyslové oblasti 1869-1910. Slsb. 1978. p. 26-43; L. Dokoupil, Úloha imigrace v populačním vývoji ostravské průmyslové oblasti v bododí její geneze a počátečního vývoje. In: SPPFO, C-8, Praha 1972, p. 3-30.
20. L. Dokoupil, Teritoriální původ obyvatelstva Ostravské aglomerace před první světovou válkou. Slsb. 1976. p. 218-224; L. Čermáková, Srovnání migračních režimů Šumperska a Ostravska v letech 1869-1930. Slsb. 1977, p. 98-122.

21. M. Vojtšková, Problematika geografické mobility v historii textilnictví. In: Z dějin textilu, Supplementum 4, Ústí nad Orlicí, Výzkumný ústav bavlnářsky 1985, p. 104–114.
22. Tájékoztatósul néhány szakbibliográfia és historiográfiai összefoglaló: L. Dokoupil, K problematice studia kapitalistické společnosti. Slsb. 1968, p. 219–222; R. Maur, Manufakturní období kapitalismu v českých zemích. Výběrová bibliografie literatury z let 1970–1979. In: HD–EH, 11, Praha, ÚČSSD 1983, p. 251–305; E. Maur–A. Špiesz, Die Manufakturperiode in der tschechoslowakischen Historiographie von 1970 bis 1979. Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus, 5, 1981, p. 343–377; B. Chvátalová, Bibliografie k problematice dělnictva v období monopolního kapitalismu (produkce do roku 1965). In: Zpravodaj koordinované sítě vědeckých informací Ústavu pro etnografii a folkloristiku ČSAV (a továbbiakban KSVI UEF), Praha 1979, příloha 2, p. 90–93; K. Novotný, Přehled literatury o dějinách dělnické třídy v Čechách za rok 1961. Časopis Společnosti přátel starožitností, 1962, p. 232–243; J. Matějček, Sociální vývoj v uhelném hornictví na území dnešního Československa do roku 1918. Stav a možnosti výzkumu. In: Studie z dějin hornictví, 15, Praha, Národní technické muzeum 1984, p. 290–314; J. Honcová, Metoda a výsledky historických monografií vesnice. In: Prameny a studie, 16. Studie k nejnovějším dějinám zemědělství na území ČSSR, 1, Praha, Ústředí vědeckotechnických informací (a továbbiakban UTVI) – Zemědělské muzeum 1976, p. 1–80; P. Horská–J. Havránek, Historická demografie do roku 1985. Historický časopis 1986, p. 403–423; P. Horská, L'état actuel des recherches sur l'évolution de la population dans les Pays tschèques aux XVIII^e et XIX^e siècle. In: Annales de démographie historique, 1967, p. 173 an; M. Myška–L. Dokoupil, Diplomové práce z problematiky historické demografie a sociálních struktur, obhájené na katedře dějepisu Pedagogické fakulty v Ostravě v letech 1904–1969. In: HD, 3, ÚČSSD Praha 1969, p. 100–105; Bibliografie české historické demografie za léta 1976–1980. In: HD, 9, 1985, s. 205–238. A folyóirat további kötetekben a bibliográfia folytatódik. Česká národopisná bibliografie 1975. Zpravodaj KSVI ÚCEF 1976, č. 1. (1971 óta jelenik meg, annotált bibliográfia.) M. Moravcová–A. Robek, Tízet let etnografické práce na výzkumu dělnictva. ČL, 1981, p. 68–77; A munkásság lakásviszonyairól, öltözködéséről és táplálkozásáról folytatott kutatásokat összefoglalóan ismertetii: Zpravodaj KSVI ÚCEF, 1979, příloha 2, p. 47–54; M. Bartošová–P. Horská, Problémy vývoje rodiny. Demografie, 1985, p. 143–147; M. Turková, Současný stav výzkumu české dělnické rodiny. Zpravodaj KSVI ÚCEF, 1979, příloha 2, p. 67–74; Uő. Dělnická rodina v české etnografické literatuě. ČL, 1979, p. 98–101; J. Pražáková, Vědecké zasedání „Problémy studia rodiny v minulosti“. Archivní časopis, 1981, p. 220–223; D. Macháčková, Kulturní život dělnické třídy. Výběrová bibliografie, Praha, Ústav pro výzkum kultury, sv. 1, 1979, sv. 2, 1981. Vő. még: P. Horská, Hospodářské a sociální dějiny 1848–1918 v české historiografii uplynulých dvaceti let. In: Sborník historický, 14, Praha 1966, p. 75–93.
23. V. Srb–M. Kučera, Vývoj obyvatelstva českých zemí v 19. století. In: Statistika a demografie, I, Praha 1959, p. 109–156.
24. P. Horská, K otázce vztahu ekonomiky a populace v českých zemích. Demografie 1965, p. 344–351.
25. Z. Vávra, Vývojové tendence v celkovém režimu reprodukce obyvatelstva českých zemí za imperialismu. In: Statistika a demografie, II, Praha 1961, p. 315–346; Z. Vávra, Tendence v dlouhodobém vývoji reprodukce obyvatelstva českých zemí (1870–1944). Rozpravy ČSAV, Praha 1962.
26. J. Siřiteský, Sto let demografického a zdravotního vývoje obyvatelstva na území dnešního Československa. Časopis lékařů českých 1963, p. 1–16.
27. L. Kárníková, Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914. Praha 1965. (A fordító megjegyzése: Kárníková munkásságával egy másik fejezetben foglalkoznak részletesen a szerzők. Könyvéről ld. összeállításunk előző írását.)
28. P. Horská, Historický vývoj plodnosti v českých zemích. In: HD 6, 1972, p. 3–39.
29. Příklad Dlouhodobé populační trendy na území Československa (Předstatistické období). Acta Demografica (a továbbiakban AD), 4, Praha 1981.
30. Příklad L. Fialová, Přspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích. Demografie 1985, p. 34–43; Uő. Postavení českých zemí v poklesu plodnosti v Evropě ve 2. fázi demografické revoluce. In: AD, 4, 1981, p. 233–263. Uő. Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století. In: HD, 12, 1987, p. 207–224.
31. L. Fialová, Rozdíly poklesu plodnosti v českých zemích ve venkovských a městských oblastech v letech 1869–1930. In: HD, 8, 1983, p. 113–147.
32. P. Horská, K otázce vlivu nemanželských porodů na vývoj plodnosti z hlediska historické demografie. Demografie 1980, p. 343–350.
33. Příklad L. Dokoupil–L. Nesládková, Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva Českých zemí v 19. století. In: HD, 12, 1987, p. 193–206; J. Matesová, Základní trendy v dlouhodobém vývoji řádu vymírání české populace. Demografie 1983, p. 309–321.

34. E. Maur, *Základy historické demografie*. Praha Universita Karlova 1983.
35. A legtöbb ilyen munka Ostrava környékével foglalkozik.
36. J. Láník, Vybrané demografické charakteristiky některých českých měst ve 2. polovině 19. století. In: HD, 11, 1987, p. 159–188; Uő. Vývoj porodnosti v českých městech v letech 1891–1913. In: HD, 12, 1987, p. 249–260.
37. Például J. Havránek, Social Classes, Nationality Ratios and Demographic Trends in Prague 1880–1900. In: *Historica*, 13, Praha 1966, p. 171–208; Uő. Plzeň a její obyvatel v roce 1910. In: *Minulost Západočeského kraje (a továbbiakban MZK)*, XXI, Plzeň 1985, p. 97–110; L. Dokoupil, Příspěvek k demografickému vývoji Vítkovic. Slsb. 1966, p. 179–189; L. Dokoupil, Struktury populace ostravské aglomerace před první světovou válkou. In: SPPFO, C–12, Praha 1977, p. 21–54; L. Čermáková, Vývoj reprodukce šumperského městského jádra a předměstí v období kapitalistické industrializace. In: SPPFO, C–13, Praha 1978, p. 39–50; P. Bílková, Město a předměstí. ČL 1973, s. 214–228; E. Janoušek, Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století. In: HD, 2, 1968, p. 67–71; H. Dobrá, K demografickému vývoji Doudlevec v 19. století. In: MZK, 17, 1981, p. 69–75.
38. M. Vojtíšková, Dělnická úmrtnost v České Lípě v období manufaktur a průmyslové revoluce. In: *Ústecký sborník historický* 1983, p. 245–300.
39. B. Pitronová, Změny v biologické struktuře obyvatelstva v uhelných průmyslových oblastech v českých zemích za kapitalismu. Slsb. 1984, p. 23–32.
40. B. Pitronová–J. Steiner–L. Bajger, Populační vývoj uhelných průmyslových oblastí v českých zemích v období kapitalismu. Slsb. 1981, p. 112–134.
41. Průmyslové oblasti českých zemí za kapitalismu (1780–1945). Sv. I. 1780–1918. Opava 1978. A 18. és a 19. századi társadalmi fejlődésre vonatkozó részeket J. Macháčová írta. Vő. még L. Nesládková, Diferenciace ekonomického a populačního vývoje tzv. starých a nových železářských středisek za průmyslové revoluce. In: SPPFO, C–19, 1984, p. 7–26; Uő. Zvláštnosti vývoje reprodukce obyvatelstva v textilních oblastech českých zemí v období kapitalistické industrializace na příkladě Šumperska. In: *Lnářský průmysl. Příspěvky dějinám*, 5, Trutnov 1984, p. 149–169.
42. B. Pitronová, Vývoj lidnatosti ve Slezsku a na severovýchodní Moravě v období 1869–1910. Slsb. 1969, p. 313–335.
43. B. Pitronová, Vývoj lidnatosti v ostravské průmyslové oblasti v období jejího vzniku. Slsb. 1967, p. 442–454.
44. Például L. Dokoupil, Obyvatelstvo ostravské průmyslové oblasti do sčítání 1869. Spisy pedagogické fakulty v Ostravě, Praha 1986; M. Myška, Historicko-demografická charakteristika západní části ostravské průmyslové oblasti na konci 19. století. In: *Ostrava*, 5, 1969, p. 81–112; L. Dokoupil, Změny v demografickém vývoji Moravské Ostravy za průmyslové revoluce. In: *Studie k vývoji ostravské průmyslové oblasti*. Spisy pedagogické fakulty v Ostravě, Praha, 1966, p. 5–46; L. Nesládková–Čermáková, Důsledky kapitalistické industrializace v populačním vývoji severní a severovýchodní Moravy. Spisy pedagogické fakulty v Ostravě, Praha 1979; L. Dokoupil, Struktury populace ostravské aglomerace před první světovou válkou. In: SPPFO, C–12, 1977, p. 21–54.
45. A Folia historica, 1. című évkönyvben, amelyet az Ostravai Pedagógiai Kar adott ki 1970-ben, a hallgatók néhány ilyen munkáját gyűjtötték össze.
46. L. Čermáková, Základní demografické charakteristiky šumperské průmyslové oblasti, in: SPPFO, C–10, 1975, p. 33–58.
47. J. Matějček–J. Šteiner, Vývoj počtu obyvatelstva ve Slezsku a na severovýchodní Moravě v letech 1910–1930. Slsb. 1970, p. 280–295.
48. L. Dokoupil, Důsledky hladových let v polovině 19. století pro vývoj populace Těšínských Beskyd. In: SPPFO, C–10, 1975, 0. 59–82; L. Dokoupil–L. Nesládková, Vývoj obyvatelstva zázemí severomoravských průmyslových oblastí do první světové války. In: SPPFO, C–16, 1981, p. 59–82; L. Dokoupil–L. Nesládková, Vývoj přirozené měny obyvatelstva severovýchodní Moravy v protostatistickém období. In: SPPFO, C–14, 1979, p. 3–35; J. Matějček, Populační vývoj v okrajových pásmech průmyslových oblastí v období 1880–1914. Slsb. 1976, p. 15–37.
49. Ld. a 42. sz. jegyzet.
50. Például L. Čermáková, Změny biologických struktur obyvatelstva šumperské a ostravské průmyslové oblasti v období kapitalistické industrializace (1869–1930). in: SPPFO, C–12, 1977, p. 55–76.
51. Például L. Hosák, Vliv hospodářské krize v r. 1873 na populaci průmyslové oblasti. *Časopis Maticе moravské*, 1954, p. 129–133.